

QO'SHMA GAPLARDA PROPOZITSIYALAR STRUKTURASI

Otaxonova Gulshirinoy Kanaxatovna

*10.00.01– O'zbek tili mutaxassisligi bo'yicha mustaqil tadqiqotchi, PhD
NamDU, Namangan viloyati pedagogik mahorat markazi, Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar va
tillarni o'qitish metodikasi kafedrasida o'qituvchisi*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o'zbek tilshunosligida qo'shma gaplarning propozitsional tahlili masalasi zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida tadqiq etiladi. Tadqiqotda qo'shma gap tarkibidagi propozitsiyalarning strukturaviy tuzilishi, mantiqiy izchilligi hamda ularning nutqiy funksiyasi aniqlanadi. Ilmiy, badiiy va rasmiy uslubdagi matnlar misolida propozitsional strukturalarning o'ziga xos xususiyatlari ochib beriladi. Maqola natijalari ta'lim jarayonida sintaktik birliklarni chuqur anglash va samarali o'qitishda muhim ilmiy-metodik ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so'zlar: *qo'shma gap, propozitsiya, propozitsional struktura, mantiqiy bog'lanish, sintaksis, ta'lim lingvistikasi.*

Аннотация: *В статье рассматриваются вопросы пропозиционального анализа сложных предложений в узбекском языкознании на основе современных лингвистических подходов. Анализируется структурная организация пропозиций в составе сложного предложения, их логическая последовательность и функциональная роль в речевом процессе. На материале научных, художественных и официальных текстов выявляются особенности пропозициональной структуры. Полученные результаты имеют важное научно-методическое значение для процесса обучения синтаксису.*

Ключевые слова: *сложное предложение, пропозиция, пропозициональная структура, логическая связь, синтаксис.*

Annotation: *This article examines the issues of propositional analysis of complex sentences in Uzbek linguistics based on modern linguistic approaches. The study analyzes the structural organization of propositions within complex sentences, their logical coherence, and functional role in discourse. Using examples from scientific, literary, and official texts, specific features of propositional structures are identified. The findings contribute significantly to the methodological effectiveness of teaching syntax in higher education.*

Key words: *complex sentence, proposition, propositional structure, logical relation, syntax.*

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda gap mazmunining chuqur semantik tahliliga ehtiyoj ortib bormoqda. Ayniqsa, qo'shma gaplarning mazmuniy murakkabligi ularni propozitsional yondashuv asosida o'rganishni taqozo etadi. Propozitsiya tushunchasi gapda ifodalangan voqea-hodisa va munosabatlarning mantiqiy modeli sifatida talqin qilinadi[1, 34-b].

Qo‘shma gaplarda esa bir nechta propozitsiya o‘zaro uzviy bog‘lanib, yaxlit kommunikativ mazmuni hosil qiladi. Hozirgi tilshunoslikda gap va uning mazmuniy tuzilishini chuqurroq anglash ehtiyoji propozitsiya tushunchasining faol qo‘llanilishiga olib keldi. Ayniqsa, qo‘shma gaplar tarkibida bir nechta propozitsiyaning o‘zaro munosabati nutq mazmunining yaxlitligini ta‘minlaydi. Shu bois qo‘shma gaplarni propozitsional nuqtayi nazardan tahlil qilish nafaqat nazariy, balki ta‘lim jarayoni uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi — qo‘shma gaplarda propozitsiyalar strukturasi, ularning izchilligi va mantiqiy bog‘lanish mexanizmlarini ochib berish hamda bu yondashuvning ta‘lim sohasidagi amaliy ahamiyatini ko‘rsatishdan iborat.

Ushbu maqolada qo‘shma gaplarda propozitsiyalar strukturasi, ularning mantiqiy izchilligi hamda ta‘lim jarayonidagi ahamiyati tahlil qilinadi.

ASOSIY QISM

Qo‘shma gap va propozitsiya o‘rtasidagi munosabat. Qo‘shma gaplar kamida ikki predikativ birlikdan tashkil topib, har bir predikativ birlik alohida propozitsiyani ifodalaydi[2, 112-113-b.]. Ushbu propozitsiyalar sabab–natija, shart, vaqt, izoh, zidlik kabi semantik munosabatlar orqali bog‘lanadi. Masalan: Agar talaba muntazam o‘qisa, bilim samaradorligi oshadi gapida shart va natija munosabatidagi ikki propozitsiya mavjud. Qo‘shma gap va propozitsiya munosabati shundayki, qo‘shma gaplar semantik jihatdan murakkab bo‘lib, ularning har bir tarkibiy qismi mustaqil yoki nisbatan mustaqil propozitsiyani ifodalaydi. Propozitsiya gapda ifodalangan voqea-hodisa, holat yoki munosabatning mantiqiy modelidir. Qo‘shma gaplarda esa bu propozitsiyalar sabab–natija, shart, vaqt, izoh, zidlik kabi munosabatlar asosida bog‘lanadi.

Masalan, Agar talaba izchil o‘qisa, u yuqori natijalarga erishadi gapida ikki propozitsiya mavjud bo‘lib, ular shart–natija munosabati orqali yagona mazmuni hosil qiladi.

Propozitsiyalar strukturasi va mantiqiy izchilligi. Qo‘shma gaplarda propozitsiyalar strukturasi ularning joylashuvi, bog‘lovchi vositalar va mantiqiy urg‘u orqali belgilanadi. Izchil joylashgan propozitsiyalar nutqni tushunarli va mantiqan izchil qiladi. Aksincha, strukturaviy nomuvofiqlik mazmunning buzilishiga olib keladi.

Propozitsiyalar strukturasi ularning joylashuvi, bog‘lovchi vositalar hamda mantiqiy urg‘u bilan belgilanadi. Strukturaviy izchillik nutqning aniqligi va tushunarligini ta‘minlaydi[3,76-b.]. Qo‘shma gaplarda propozitsiyalarning noto‘g‘ri joylashuvi esa semantik noaniqlikni yuzaga keltirishi mumkin.

Propozitsional struktura quyidagi omillar asosida shakllanadi:

- a) sintaktik bog‘lanish turi;
- b) semantik munosabat;
- c) kommunikativ maqsad;
- d) uslubiy talablar.

Turli nutq uslublarida propozitsional struktura. Ilmiy uslubda qo‘shma gaplardagi propozitsiyalar qat‘iy mantiqiy izchillikka ega bo‘ladi. Badiiy uslubda esa propozitsiyalar o‘rtasidagi munosabat obrazlilik va emotsionallik bilan boyitiladi[4, 189-b.]. Rasmiy uslubda propozitsional struktura normativlik va aniqlik tamoyillariga asoslanadi.

Ilmiy uslubda qo‘shma gaplardagi propozitsiyalar aniq, mantiqan qat‘iy va izchil bo‘lishi bilan ajralib turadi. Badiiy uslubda esa propozitsiyalar o‘rtasidagi munosabat ko‘pincha emotsional-ekspressiv yuklama bilan boyitiladi. Rasmiy uslubda esa propozitsiyalar strukturasi normativlik va aniqlik tamoyillariga asoslanadi.

Bu farqlarni anglash ta‘lim jarayonida talabalar nutq madaniyatini shakllantirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, qo‘shma gaplarda propozitsiyalar strukturasi nutq mazmunining semantik, mantiqiy va kommunikativ yaxlitligini ta‘minlovchi muhim lingvistik omil hisoblanadi. Propozitsional yondashuv qo‘shma gaplarning faqat tashqi sintaktik tuzilishini emas, balki ularning ichki mazmuniy-mantiqiy munosabatlarini aniqlash imkonini beradi. Bu esa murakkab sintaktik birliklarning mohiyatini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Maqolada aniqlanganki, qo‘shma gap tarkibidagi propozitsiyalar o‘zaro sabab–natija, shart, vaqt, zidlik va izoh munosabatlari asosida bog‘lanib, nutqning izchil va tushunarli bo‘lishini ta‘minlaydi. Propozitsiyalarning strukturaviy izchilligi buzilgan hollarda esa mazmunning noaniqlashuvi va kommunikativ samaradorlikning pasayishi kuzatiladi. Shu bois propozitsional strukturani hisobga olgan holda tahlil olib borish zamonaviy sintaksis tadqiqotlarining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotning ta‘limiy ahamiyati shundan iboratki, qo‘shma gaplarni propozitsional tahlil asosida o‘qitish talabalarda analitik va mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi, murakkab grammatik konstruktsiyalarni ongli ravishda o‘zlashtirishga yordam beradi hamda yozma va og‘zaki nutq madaniyatini yuksaltiradi. Ayniqsa, oliy ta‘lim muassasalarida va malaka oshirish tizimida mazkur yondashuvdan foydalanish o‘qitish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, qo‘shma gaplarda propozitsiyalar strukturasi masalasini chuqur tadqiq etish o‘zbek tilshunosligining nazariy bazasini boyitish bilan birga, ta‘lim sohasida fidokorona mehnat qilayotgan pedagoglarning ilmiy-metodik faoliyatini takomillashtirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2018.
2. Mahmudov N. O‘zbek tilining sintaktik qurilishi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2016.
3. Safarov Sh. Pragmatik lingvistik. – Toshkent: Akademnashr, 2019.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2020.

Snoskalar.

1. Propozitsiya gapda ifodalangan voqea-hodisa va munosabatlarning mantiqiy modeli sifatida izohlanadi (qarang: Abduazizov, 2018).

2. Qo‘shma gaplarda har bir predikativ birlik nisbatan mustaqil semantik mazmunga ega bo‘lib, alohida propozitsiyani ifodalaydi (Mahmudov, 2016).

3. Propozitsiyalarning strukturaviy izchilligi nutqning aniqligi va mantiqiy yaxlitligini ta'minlaydi (Safarov, 2019).

4. Badiiy matnlarda propozitsiyalar o'rtasidagi munosabat emotsional-ekspressiv vositalar orqali kuchaytiriladi (Rahmatullayev, 2020).